

ΘΕΣΣΑΛΟ
ΝΙΚΕΩΝ
ΠΟΛΙΣ

ΚΑΠΝΕΡΓΑΤΡΙΕΣ
ΣΤΟ ΜΕΣΟΠΟΛΕΜΟ

ΕΚΛΟΓΙΚΗ ΓΕΩΓΡΑΦΙΑ
ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΚΕΣ
ΜΕΤΑΒΟΛΕΣ 1946-2000

Η ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ
ΤΗΣ ΑΓΙΑΣ ΣΟΦΙΑΣ

ΑΦΙΕΡΩΜΑ: ΟΤΑΝ
ΤΟ ΤΡΕΝΟ ΠΕΡΝΟΥΣΕ
ΜΕΣΑ ΑΠΟ ΤΗΝ ΠΟΛΗ

ΤΕΥΧΟΣ 13

Ιανουάριος- Μάρτιος 2004

Τιμή: 6 €

Η χρονολόγηση του ναού της Αγίας Σοφίας Θεσσαλονίκης μέσα από τα επιγραφικά δεδομένα

Γιώργος Βελένης

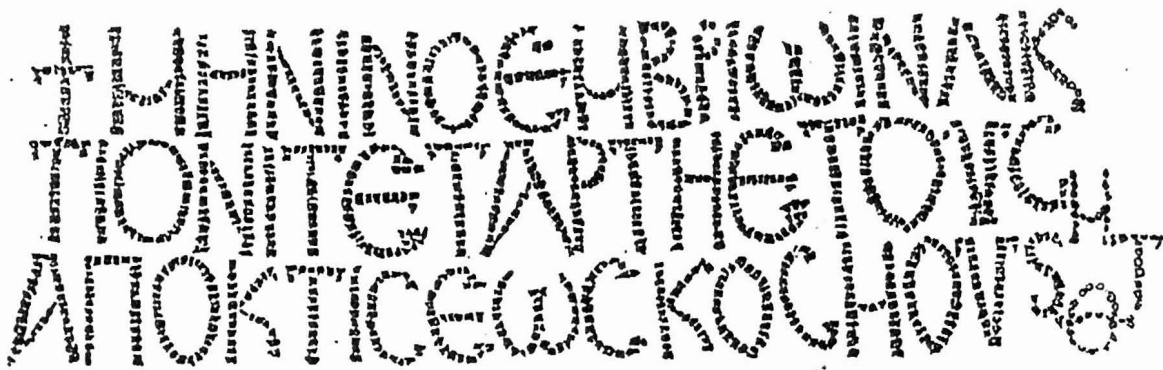
Το θέμα γύρω από τη χρονολόγηση του ναού της Αγίας Σοφίας εξακολουθεί να παραμένει ανοικτό, μολοντί τα τελευταία εκατό χρόνια καταπατήθηκε με το μνημείο αυτό της Θεσσαλονίκης πληθώρα ερευνητών και γράφτηκαν δύο διδακτορικές διατριβές¹. Για την κύρια φάση του ναού, την αρχική, έχουν προταθεί διάφορες χρονολογήσεις, άλλες μέσα στο 8ο αιώνα, άλλες μέσα στον 7ο και άλλες ακόμη νωρίτερα. Η ένταξή του σε περίοδο προγενέστερη του 8ου αιώνα προτάθηκε από μικρή ομάδα ερευνητών, οι οποίοι στήριξαν την άποψή τους στη μία από τις δύο τρίστιχες ψηφιδωτές επιγραφές του τρούλου με τη χρονολογία (εικ. 1): + Μηνι Νοεμβρίω ιν<δ>ικ/τιόνι τετάρτη έτους από κτίσεως κόσμου S [c.1-3]

Οι υποστηρικτές αυτής της άποψης, θεωρώντας ότι η επιγραφή με την κολοβή χρονολογία ήταν εγγεγραμμένη σε ορθογώνιο πλαίσιο, από το οποίο το S απείχε ελάχιστα, αναζήτησαν μια διψήφια βυζαντινή ή πρωτοβυζαντινή χρονολογία, μέσα στην πρώτη χιλιετία, ταιριαστή με την τέταρτη ινδικτιώνα². Οι χρονολογίες αυτές είναι ελάχιστες και όλες πριν τα τέλη του 7ου αιώνα. Ως πιθανότερη προτάθηκε εκείνη του 690/1, η οποία συνδέθηκε υποχρεωτικά με τη δεύτερη οικοδομική φάση του ναού. Έτσι αναζητήθηκε μια ακόμη προγενέστερη χρονολόγηση για την ίδρυση του ναού, η οποία συσχετίστηκε με τους σεισμούς του 620-630 μ.Χ.

Η υιοθέτηση αυτής της άποψης προϋποθέτει μία σειρά παραδοχών, οι οποίες μειώνουν στο ελάχιστο τις πιθανότητες για ένταξη του ναού της Αγίας Σοφίας μέσα στον 7ο αιώνα. Θα πρέπει, δηλαδή, να δεχτούμε: α) ότι η προγενέστερη βασιλική είχε μικρή διάρκεια ζωής, β) ότι ο εσωτερικός χώρος παρέμεινε ακοσμητος για ενάμιση περίπου αιώνα ή ότι υπήρξε κάποιος αρχικός διάκοσμος, ο οποίος καταστράφηκε ολοσχερώς για να αντικατασταθεί από τον ανεικονικό του 8ου αιώνα, γ) ότι η παρουσία του σχετικού ψαλμού των εγκαινίων στη βάση του τεταρτοσφαιρίου της αψίδας αποτελεί εξαίρεση του κανόνα και σχετίζεται με μια τρίτη φάση εργασιών, δ) ότι ο γλυπτός διάκοσμος που χρησιμοποιήθηκε στην πρώτη φάση του ναού, στο σύνολό του, ανάγεται σε χρό-

Η επιγραφή του τρούλου της Αγίας Σοφίας με τη χρονολογία





νους προγενέστερους από τα μέσα του 7ου αιώνα, ε) ότι η πρωτοβυζαντινή και η βυζαντινή εν γένει χρονολογία από κτίσεως κόσμου είχε επισημοποιηθεί πριν από τα τέλη του 7ου αιώνα, στ) ότι ο τύπος των γραμμάτων στις επιγραφές του ιερού είναι μεταγενέστερος από εκείνον των δύο επιγραφών του τρούλου, ζ) ότι τα αρμολογήματα του τρούλου που φέρουν τα ακιδογραφήματα πάνω σε νωπό κονίαμα έγιναν δύο έως τρεις αιώνες μετά το κτίσιμο του τρούλου και η) θα πρέπει να δεχτούμε την κύρια παραδοχή που παρασύρει όλες τις άλλες, δηλαδή ότι παράπλευρα με το S της επιγραφής του τρούλου δεν υπάρχει δυνατότητα αναγραφής γραμμάτων περισσότερων του ενός, άποψη που έχει ήδη αμφισβητηθεί³.

Από όλα τα θέματα που έχουν συζητηθεί στην έρευνα, εκείνα που βαρύνουν περισσότερο είναι τα επιγραφικά στα οποία οφείλουμε να σταθούμε με ιδιαίτερη προσοχή. Εξετάζοντας, λοιπόν, τις πολυσυζητημένες επιγραφές του τρούλου συνάγεται εύκολα το συμπέρασμα ότι έπονται εκείνων του ιερού βήματος. Χαρακτηριστικός είναι ο τρόπος γραφής ορισμένων γραμμάτων, όπως του Κ με σπαστό το κάτω σκέλος, καθώς επίσης και του στενού Υ με ενωμένα ή χωρισμένα τα δύο σκέλη στη βάση και τις κυρτές απολήξεις (εικ. 1, 2, 3). Τα δύο αυτά γράμματα αρκούν για να θεωρησει κανείς τις επιγραφές του τρούλου μεταγενέστερες από εκείνες του ιερού βήματος. Επικουρικά αναφέρεται ο τρόπος με τον οποίο προσαρμόζεται ένα μικρό Ι στο πλάι του Γ, καθώς επίσης και στην περίπτωση του Χ, όπου η μία κεραία καμπυλώνει πάνω από το Ι για καλύτερη προσαρμογή. Παρ' όλες τις χονδρές ψηφίδες και τη στενότητα του χώρου που είχε στη διάθεσή του ο καλλιτέχνης, διαφαίνεται κάποια προσπάθεια διανθισμένης απόδοσης ορισμένων γραμμάτων, όπως του Ε, Θ, Κ, Σ, Υ, Χ, Ω. Όλα αυτά συνηγορούν σε μια χρονολόγηση της επιγραφής μετά τα τέλη του 8ου αι.⁴.

Προτεινόμενες αποκαταστάσεις των δύο επιγραφών



Για ακριβέστερη χρονολόγηση των δύο αυτών επιγραφών θα μπορούσε κανείς να προτείνει το έτος 885 σε συνδυασμό με την τέταρτη ινδικτιώνα και την ύπαρξη επισκόπου Παύλου κοντά σε αυτή τη χρονιά, όπως προκύπτει από τους επισκοπικούς καταλόγους⁵. Εάν πράγματι συνέβαινε έτσι, τότε οφείλαμε να αναζητήσουμε μια χρονολόγηση για την παράσταση της Ανάληψης προς τα τέλη του 9ου αι. ή ακόμη και μέσα στο 10ο αι. Ωστόσο, δε μπορεί να αποκλείσει κανείς την ύπαρξη ενός προγενέστερου επισκόπου με το ίδιο όνομα, μέσα στα χρονικά πλαίσια της δεύτερης εικονομαχικής περιόδου κατά την οποία παρουσιάζεται κενό στον επισκοπικό κατάλογο της Θεσσαλονίκης. Εξάλλου, εύλογο θα ήταν να αναρωτηθεί κανείς για το είδος τού διακόσμου που συνόδευαν οι δύο επιγραφές. Αν υπήρχε πράγματι κάποια μεταεικονομαχική παράσταση στον τρούλο, τότε δεν συνέτρεχαν ειδικοί λόγοι αντικατάστασής της.

Πιθανότερο φαίνεται να είχε προηγηθεί ένας ανεικονικός διάκοσμος, ο οποίος αντικαταστάθηκε για λόγους καθαρά δογματικούς, όπως συνέβη στην αψίδα του ιερού. Εάν θέλαμε, λοιπόν, να προσδιορίσουμε χρονικά το έτος ολοκλήρωσης της ανεικονικής εκείνης διακόσμησης του τρούλου, θα προτεινάμε το 825 ή το 840, δηλαδή τα μοναδικά εκείνα έτη που συνδυάζονται με τέταρτη ινδικτιώνα και συμπίπτουν ταυτόχρονα με την δεύτερη εικονομαχική περίοδο. Από τις δύο συμβατές με την ινδικτιώνα χρονολογίες, εκείνη που μπορεί να στηριχτεί μέσα από τα επιγραφικά δεδομένα είναι η δεύτερη, δηλαδή το 840, όπως θα φανεί στη συνέχεια. Σε ό,τι αφορά την κατασκευή του κελύφους του τρούλου και κατά συνέπεια του συνόλου της δεύτερης φάσης του ναού, θα θεωρούσαμε ως *terminus post quem* τους σεισμούς που έπληξαν τη Θεσσαλονίκη ανάμεσα στο 813 και 820⁶.

Καλύτερα όμως ας εστιάσουμε την προσοχή μας στα όσα συμβαίνουν στο τέλος του τρίτου στίχου της επιγραφής με την ημερομηνία (εικ. 1). Το πρώτο γράμμα του έτους, δηλαδή το S, είναι πολύ μικρότερο από τα άλλα. Υπολείπεται μάλιστα κατά το εν τρίτο. Κατά συνέπεια, και τα επόμενα γράμματα της χρονολογίας που έχουν εκπέσει θα ήταν ανάλογου μεγέθους.

Εκείνο που έχει ιδιαίτερη σημασία και διέλαθε της προσοχής όλων όσων ασχολήθηκαν με το θέμα είναι η παρουσία ενός κολοβού γράμματος στην προέκταση του δεύτερου διάστιχου. Όπως φαίνεται στις λεπτομέρειες των δημοσιευμένων φωτογραφιών διαγράφεται με χονδρές λευκές ψηφίδες, όμοιες με των υπολοίπων γραμμάτων και σαφώς μεγαλύτερες από εκείνες του ανθικού διακόσμου⁷ (εικ. 1). Το γράμμα αυτό δε μπορεί να είναι άλλο παρά το μισό



Αφαιρετικό σχέδιο της ένθρονης βρεφοκρατούσας Θεοτόκου στην Αγία Σοφία Κωνσταντινούπολης

αριστερό τμήμα ενός κεφαλαίου Μ. Έτσι, λοιπόν, κερδίζουμε τη δεκάδα του έτους από κτίσεως κόσμου. Κατά συνέπεια, λείπει η εκατοντάδα και η μονάδα, που μπορούν να ταυτιστούν με τα γράμματα Τ και Θ. Όλα μαζί δίνουν το έτος $\cdot\text{STM}\Theta = 6349$, από κτίσεως κόσμου, δηλαδή το 840 μ.Χ.⁹

Η παρουσία του Μ σε κείνη τη θέση προϋποθέτει ένα ακόμη γράμμα δίπλα στο S, όπου θα ταίριαζε πολύ καλά το T. Το τέταρτο γράμμα θα μπορούσε να βρίσκεται πάνω από το Μ ή ανάμεσα και κάτω από το S και το T, έτσι ώστε με τα τέσσερα γράμματα να σχηματίζεται ισοσκελής σταυρός. Η σταυρόσχημη διάταξη ταιριάζει περισσότερο από εκείνη της υπέρθεσης, καθώς βρίσκεται μέσα στο πνεύμα της εποχής. Θα μπορούσε μάλιστα να είχε χρησιμοποιηθεί από τον ψηφοθέτη ως ένα εικαστικό θέμα, δηλωτικό του τέλους της επιγραφής. Δηλαδή ως ένας σταυρός με τον οποίο θα ολοκληρωνόταν το επιγραφικό σύνολο, όπως κατά κανόνα συμβαίνει στις βυζαντινές επιγραφές⁹.

Ένα άλλο δεδομένο που δεν αξιοποιήθηκε επαρκώς είναι η αλληλουχία των δύο επιγραφών. Από τον τρόπο που παρουσιάζονται στις δημοσιεύσεις διαφαίνεται ότι όλοι σχεδόν όσοι ασχολήθηκαν με το θέμα, θεωρούν την επιγραφή με τη χρονολογία ως αρχή ενός συνόλου. Φαίνεται, όμως, ότι συμβαίνει ακριβώς το αντίθετο. Η φράση «+ *Ἐπὶ Παύλου τοῦ ἁγιωτάτου ἡμῶν ἀρχιεπισκόπου ...*» αποτελούσε την αρχή. Ακολουθούσαν και άλλα τρίστιχα και το κείμενο ολοκληρωνόταν με την ημερομηνία, όπως συμβαίνει, συνήθως, στις κτητορικές επιγραφές¹⁰.

Το πιθανότερο είναι να υπήρχαν έξι συνολικά ενότητες πάνω από ισάριθμα παράθυρα, σε εναλλαγή¹¹. Τα κείμενα που έχουν χαθεί θα περιείχαν πρόσθετες πληροφορίες, κυρίως για πρόσωπα που έπεσαν σε δυσμένεια και ως αιρετικά υπέστησαν ένα είδος *damnatio memoriae*. Ανάμεσα στα ονόματα που θα αναζητούσαμε για τη συμπλήρωση του επιγραφικού συνόλου, τα πλέον πιθανά είναι του Λέοντα του Μαθηματικού, που έξι μήνες πριν την ολοκλήρωση του ανεικονικού ψηφιδωτού είχε τοποθετηθεί στον επισκοπικό θρόνο της Θεσσαλονίκης. Λογικό θα ήταν να αναζητήσει κανείς και το όνομα του εικονομάχου επισκόπου, στην εποχή του οποίου θα είχε ξεκινήσει το όλο έργο της δεύτερης φάσης. Στις υπόλοιπες θέσεις μπορούσε να γίνεται αναφορά στους εκπροσώπους κράτους και εκκλησίας, που εκείνη την περίοδο ήταν ο πατριάρχης Ιωάννης Γραμματικός και ο εικονομάχος αυτοκράτορας Θεόφιλος¹².

Όμως τι μπορεί να συμβαίνει με το μοναδικό σωζόμενο όνομα της άλλοτε εικονομαχικής επιγραφής; Κάτω από ποιες συνθήκες διασώθηκε το όνομα του πολυσυζητημένου «*Παύλου τοῦ ἁγιωτάτου ἀρχιεπισκόπου ...*»; Ποιος ήταν, λοιπόν, αυτός ο επί-



Αφαιρετικό σχέδιο της όρθιας βρεφοκρατούσας Θεοτόκου στο ναό της Κοιμήσεως της Θεοτόκου στη Νίκαια

σκοπος; Ενδεχομένως, θα μπορούσε να ταυτιστεί με τον προκάτοχο του Λέοντα του Μαθηματικού και να συσχετιστεί με τον κτήτορα της δεύτερης φάσης. Πλην όμως δύσκολα θα δικαιολογούσε κανείς τους λόγους για τους οποίους δεν απαλείφτηκε το όνομα ενός εικονομάχου, όπως φαίνεται ότι συνέβη με τους υπόλοιπους. Από την άλλη πλευρά, εάν ήταν ένας εικονόφιλος επίσκοπος, έστω και κρυπτοεικονόφιλος, θα είχε διασωθεί το όνομά του στους επισκοπικούς καταλόγους.

Στην περίπτωση που ο γνωστός Παύλος του δεύτερου μισού του 9ου αι. φρόντισε τα ψηφιδωτά της Ανάληψης, θα ήταν παράλογο να υποθέσουμε ότι ζήτησε να διατηρηθεί το όνομα ενός συνώνυμου επισκόπου μόνο και μόνο για λόγους οικονομίας. Οι επιφάνειες που καταλαμβάνουν τα δύο κείμενα είναι εξαιρετικά μικρές και δεν άξιζε τον κόπο να παραμείνουν δύο επιγραφές μιας άλλης εποχής και μάλιστα κολοβές, εκτός και αν ακτινοβολούσαν κάποιο κύρος από το παρελθόν.

Ο αγιώτατος αρχιεπίσκοπος Παύλος της επιγραφής θα πρέπει να ήταν ένα άτομο σεβαστό, ίσως ένας ντόπιος άγιος ή ένα πρόσωπο κοινής αποδοχής τόσο από τους εικονόφιλους όσο και από τους εικονομάχους. Στη δεύτερη από τις δύο περιπτώσεις θα ταίριαζε πολύ καλά η εξαιρετική

εκείνη προσωπικότητα που έζησε τις δραματικές στιγμές του τέλους της πρώτης εικονομαχικής περιόδου. Δηλαδή, ο πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως Παύλος IV, ο οποίος κατέλαβε τον πατριαρχικό θρόνο ένα χρόνο πριν την ανάρρηση του ανήλικου αυτοκράτορα Κωνσταντίνου VI. Πρόκειται για μια ενδιαφέρουσα ιερατική μορφή, το κύρος της οποίας, όπως διαφαίνεται στις γραμματειακές πηγές, προσπάθησαν να οικειοποιηθούν τόσο οι εικονόφιλοι όσο και οι εικονομάχοι¹³.

Εάν πράγματι το ζητούμενο πρόσωπο είναι ο πατριάρχης Παύλος IV, ενδεχομένως να υπήρχε το όνομά του μαζί με των κτητόρων σε μια ιδρυτική επιγραφή στον πρώτο τρούλο της Αγίας Σοφίας, να πέρασε ως πληροφορία με αφορμή την ανακατασκευή του τρούλου και να διατηρήθηκε κατά την τελευταία ψήφωση για λόγους γοήτρου.

Πάντως, ο αγιώτατος αρχιεπίσκοπος Παύλος, έτσι όπως αποκαλείται στην επιγραφή, όποιος και να ήταν, δεν θα πρέπει να ζούσε την εποχή που ολοκληρώθηκε η δεύτερη φάση εργασιών του ναού. Αυτό ενισχύεται και από τη χρήση του επιθέτου αγιώτατος, τίτλος ο οποίος ταιριάζει περισσότερο σε έναν θανόντα και λιγότερο ως αυτοεπίκληση ενός επισκόπου εν ενεργεία, ειδικότερα στην περίπτωση που ο ίδιος ήταν και κτήτορας. Οι ιεράρχες εκείνης της εποχής προβάλλονταν ως εξαιρετικά ταπεινόφρονες, ή τουλάχιστον αυτό επιθυμούσαν να δείξουν μέσα από τις πράξεις τους, ενώ οι τρίτοι τους απέδιδαν αφειδώς τον τιμητικό τίτλο του αγιωτάτου¹⁴. Τα σχετικά παραδείγματα στη Θεσσαλονίκη μιλούν από μόνα τους. Με τη φράση «Χριστέ βωήθη Θεοφίλου / ταπινοῦ ἐπισκόπου +» επικαλείται ο κτήτορας

στην περίπτωση της πρώτης φάσης του ναού της Αγίας Σοφίας¹⁵. Το ίδιο επίθετο χρησιμοποιείται και στη γνωστή επιγραφή της βασιλικής της Αχει-



Αφαιρετικό σχέδιο της έnthρονης βρεφοκρατούσας Θεοτόκου στην Αγία Σοφία Θεσσαλονίκης

ροποιήτου¹⁶: « + Ὑπὲρ ἐ[ὕ]χῆς Ἀ]νδρέου [τα]πινού...». Σε μια τρίτη επιγραφή από τα τείχη της Θεσσαλονίκης γίνεται χρήση του επιθέτου αγιώτατος, πλην όμως δηλώνεται με σαφήνεια ότι εκφωνείται δια στόματος τρίτου: « + Ἐπὶ τοῦ ἀγιωτ(άτου) / ἀρχιεπισκ(όπου) Εὐσεβε(ίου) ἐγέ(νετο) / ὄρου(σ)μῶ αὐ[τοῦ +]»¹⁷.

Ανακεφαλαιώνοντας τα σχετικά με τη χρονολόγηση του ναού της Αγίας Σοφίας, μπορούμε να πούμε τα εξής:

α) Η ίδρυση του ναού ανάγεται στα τέλη της πρώτης εικονομαχίας μαζί με τον ανεικονικό διάκοσμο του ιερού βήματος επί επισκόπου Θεοφίλου και της συμβασιλείας του αυτοκράτορα Κωνσταντίνου VI και της μητέρας του Ειρήνης της Αθηναίας. Προς το παρόν δεν συντρέχει λόγος να θεωρήσουμε το μνημείο πρωιμότερο. Μία μόνον πιθανότητα θα είχε ερείσματα για μία χρονολόγηση του ναού γύρω στα μέσα 8ου αι. Δηλαδή η περίπτωση να αποσυνδεθεί από τον Κωνσταντίνο VI και την Ειρήνη την Αθηναία και να συνδεθεί με ένα άλλο συνώνυμο αυτοκρατορικό ζευγάρι, τον Κωνσταντίνο V και τη σύζυγό του Ειρήνη τη Χαζάρα. Πλην όμως θα πρέπει από κάπου να προκύψει η μακροβιότητα του επισκόπου Θεοφίλου. Θα πρέπει, δηλαδή, να δεχτούμε ότι ο επίσκοπος εκείνος που πρόφθασε να υπογράψει τα μισά μόνον πρακτικά της συνόδου του 787, κατείχε τον επισκοπικό θρόνο της Θεσσαλονίκης για 40 περίπου χρόνια. Κάτι που φαίνεται ελάχιστα πιθανό, πλην όμως δεν μπορεί και να αποκλειστεί.

β) Ο επίσκοπος Παύλος της επιγραφής θα πρέπει να αποσυνδεθεί τόσο από τη συγκεκριμένη κολοβή χρονολογία όσο και από την παράσταση της Ανάληψης. Η καταστροφή του πρώτου τρούλου μπορεί να συσχετιστεί με τους σεισμούς του 813-820. Η δεύτερη φάση μαζί με τα χαμένα ψηφιδωτά του τρούλου, από τα οποία απέμειναν μόνον οι δύο επιγραφές, ολοκληρώθηκε το Νοέμβριο του 840, επί επισκόπου Λέοντος του Μαθηματικού. Ως terminus post quem για την καταστροφή του εικονομαχικού διακόσμου του τρούλου και την εικονογράφηση του ημισφαιρίου με την παράσταση της Ανάληψης θα πρέπει να θεωρείται το έτος 843. Ωστόσο, δεν αποκλείεται το μνημείο να είχε ταλαιπωρηθεί στους σεισμούς του 896 ή του 925 που γνώρισε η περιοχή και να δόθηκε η αφορμή για ανακαινίσεις και σύγχρονες διακοσμήσεις¹⁸. Επομένως, κανείς δε μπορεί να αποκλείσει μία χρονολόγηση της Ανάληψης μέσα στο πρώτο μισό του 10ου αι.

Ένα άλλο ζήτημα που σχετίζεται με την ιστορία του διακόσμου της Αγίας Σοφίας είναι η χρονολόγηση του ψηφιδωτού με την Πλατυτέρα στο τεταρτοσφαίριο της κόγχης του ιερού (εικ. 6). Ο Στυλιανός Πελεκανίδης είχε υποθέσει την άποψη περί ανακατασκευής του πάνω τμήματος της Παναγίας, έπειτα από κάποια τοπική καταστροφή, καταλήγοντας τελικά σε μια χρονολόγηση της επέμβασης στο ψηφιδωτό μέσα στο δεύτερο μισό του 12ου αιώνα¹⁹.



Αφαιρετικό σχέδιο της ένθρονης βρεφοκρατούσας Θεοτόκου στον Όσιο Λουκά

Η άποψη αυτή μπορεί να αναιρεθεί, καθώς έρχεται σε αντίθεση με κάποιες τεχνικές και εικονογραφικές λεπτομέρειες. Τα ίχνη των κεραιών του σταυρού που διακρίνονται στο χρυσό βάθος αποκλείουν την περίπτωση καταστροφής του ψηφιδωτού στο πάνω τμήμα του τεταρτοσφαιρίου. Έτσι λοιπόν, εάν πράγματι το ένα από τα δύο μέρη της καθιστής Παναγίας είναι μεταγενέστερο, ως αρχαιότερο θα πρέπει να θεωρηθεί το πάνω τμήμα και όχι το κάτω.

Συγκρίνοντας τους δύο βασικούς εικονογραφικούς τύπους, της όρθιας και της ένθρονης Θεοτόκου με το Χριστό, έτσι όπως αποδίδεται με φυσιοκρατικό τρόπο σε εξέχοντα βυζαντινά μνημεία, διαπιστώνονται κάποιες αξιοπρόσεκτες διαφορές (εικ. 4, 5, 6)²⁰. Στον τύπο της όρθιας Παναγίας, η παλάμη που συγκρατεί το πάνω μέρος του Χριστού βρίσκεται στο ψηλότερο τμήμα του μπράτσου και διαγράφεται σχεδόν οριζόντια. Στον τύπο της καθιστής μορφής, η παλάμη εναποτίθεται στον ώμο του παιδιού με τα δάχτυλα προς τα κάτω ή ελαφρώς διαγώνια. Το δεύτερο που παρατηρεί κανείς είναι ότι στον τύπο της όρθιας μορφής το φωτοστέφανο του Χριστού προσεγγίζει το λαιμό της μητέρας, ενώ στην περίπτωση της ένθρονης Θεοτόκου βρίσκεται αρκετά χαμηλότερα. Μία ακόμη βασική διαφορά είναι ότι στις καθιστές μορφές ο Χριστός παριστάνεται συνήθως μεγαλόσωμος, σε αντίθεση με τις όρθιες στις οποίες το παιδί έχει πολύ πιο μικρές διαστάσεις.

Στην περίπτωση της Αγίας Σοφίας Θεσσαλονίκης, εάν απομονώσουμε το πάνω τμήμα της Παναγίας με το Χριστό διαπιστώνουμε ότι έχει όλα τα χαρακτηριστικά του όρθιου εικονογραφικού τύπου (εικ. 6, 8, 9). Τι μπορεί να συμβαίνει άραγε με αυτή την περίπτωση; Να πρόκειται για σύζευξη δύο εικονογραφικών τύπων, «καλλιτεχνική αδεία», όπως θα λέγαμε, ή μήπως κατά λάθος να χρησιμοποιήσει ο καλλιτέχνης ανθίβολα διαφορετικών τύπων, ένα για κάθε μέρος του σώματος; Το τελευταίο θα πρέπει μάλλον να αποκλειστεί, ενώ το πρώτο μπορεί να τεθεί υπό συζήτηση.

Είναι αλήθεια ότι η παρουσία μαρμαρίνου κοσμήτη στη γέννηση του χαμηλού τεταρτοσφαιρίου δεν άφησε πολλά περιθώρια για μια όρθια ή και καθιστή μορφή, σε πλήρη ανάπτυξη. Φαίνεται, λοιπόν, ότι ο αρχιτέκτονας που σχεδίασε το ναό δεν είχε κατά νου μια ανάλογη παράσταση, αλλά την ένταξη ενός μεγάλου σταυρού που θα ταίριαζε πολύ καλά με τις αναλογίες του στην κοίλη επιφάνεια του τεταρτοσφαιρίου.

Με τη λήξη της εικονομαχικής περιόδου και σε εύλογο χρονικό διάστημα θα έπρεπε κανονικά να είχε αντικατασταθεί ο σταυρός με μια όρθια ή ένθρονη Θεοτόκο. Φαίνεται, όμως, πως αυτό δε συνέβη στη φάση των εργασιών της Ανάληψης. Οι αισθητικές αντιλήψεις εκείνης της εποχής για κομψές αναλογίες και υψίκορμες μορφές ίσως απέτρεπαν μια τέτοια πρωτοβου-

λία. Η κοίλη επιφάνεια του τεταρτοσφαιρίου δεν επαρκούσε για την ανάπτυξη μιας παράστασης με ραδινές αναλογίες και τις απαιτούμενες διαστάσεις, έτσι ώστε να μη χάνεται στο χρυσό βάθος.



Αγία Σοφία Θεσσαλονίκης. Γραφική αποκατάσταση (εναλλακτική πρόταση με αφαίρεση της διακοσμητικής ζώνης στο τμήμα κάτω από το υποπόδιο)

Η εποχή κατά την οποία οι αναλογίες των μορφών βρίσκονται πιο κοντά στις ανθρώπινες είναι ο 11ος αιώνας. Η σχέση κεφαλής και σώματος σε ανάλογες μορφές προσεγγίζει το 1:6, ενώ τα φωτοστέφανα είναι εκείνα που κυριαρχούν. Ωστόσο, το ζητούμενο δεν είναι η χρονολόγηση του ψηφιδωτού, για το οποίο έτσι και αλλιώς έχει προταθεί ο 11ος αιώνας με πληρέστερα στοιχεία²¹. Το βασικό θέμα είναι αν υπήρξε πράγματι μια πρώτη φάση του ψηφιδωτού στον τύπο της όρθιας Θεοτόκου και μια επόμενη διασκευή στον τύπο της ένθρονης.

Τα κύρια στοιχεία που συνηγορούν στην άποψη περί δύο φάσεων είναι τα όσα αναφέρθηκαν πιο πάνω για την εικονογραφική σχέση Χριστού και Παναγίας. Επιπρόσθετα μπορεί κανείς να επικαλεστεί την έλλειψη αρμονίας ανάμεσα στα δύο τμήματα, από τα οποία το κάτω μέρος εμφανίζεται κάπως άτεχνο και ατροφικό. Ο τρόπος με τον οποίο κάθεται η μορφή δεν είναι ο πλέον ταιριαστός. Το υποπόδιο έχει τις ελάχιστες δυνατές διαστάσεις, ενώ ο θρόνος αποδίδεται ως θώκος, χωρίς ερεισίνωτο²², είναι εξαιρετικά μικρός και βρίσκεται πολύ πιο χαμηλά από όσο θα έπρεπε. Το αναδιπλωμένο στο γόνατο μαφόριο δεν έχει την κομψότητα των πτυχωσών του πάνω τμήματος, ενώ το δεξί σκέλος εμφανίζεται εξαιρετικά ατροφικό, χωρίς τη συνηθισμένη προοπτική που παρατηρείται σε ανάλογες περιπτώσεις.

Τέλος, ένα ακόμη αξιοπρόσεκτο στοιχείο ενισχύει την άποψη για την εξαρχής παρουσία μιας όρθιας μορφής με κοντές σχετικά αναλογίες. Πρόκειται για το ίχνος εκείνο που διακρίνεται στο χρυσό βάθος, αριστερά της Παναγίας, το οποίο θα μπορούσε να ερμηνευτεί ως περίγραμμα ενός αναπτυγμένου μαφορίου, που απαλείφθηκε για τις ανάγκες της μετατροπής. Ανάλογο ίχνος, αλλά μικρότερης έκτασης, παρατηρείται και στην άλλη πλευρά της ένθρονης Θεοτόκου²³. Όλα αυτά δεν μπορεί να είναι τυχαία και φαίνεται απίθανο να σχετίζονται με τις συντηρήσεις που έγιναν στο παρελθόν.

Θεωρώντας, λοιπόν, το πάνω μέρος της παράστασης ως αρχικό τμήμα μιας όρθιας Θεοτόκου μπορούμε να εκτιμήσουμε καλύτερα την καλλιτεχνική αξία του έργου (εικ. 8, 9)²⁴. Τα αυστηρά χαρακτηριστικά του προσώπου της Παναγίας, το κράτημα του ώμου του Χριστού όχι με το δεξί αλλά με το αριστερό της χέρι και ειδικότερα το αναπτυγμένο μαφόριο προς την ίδια πλευρά θα μπορούσαν να αποδοθούν στον εργαστηριακό κύκλο της Θεσσαλονίκης. Η αντικατάσταση του σταυρού με την παράσταση της όρθιας Θεοτόκου θα ταίριαζε πολύ καλά στο πρώτο μισό του 11ου αιώνα, με βάση τις αναλογίες του σώματος, καθώς θα μπορούσε να συνδεθεί με τις ψηφιδωτές παραστάσεις της Θεοτόκου στην Αγία Σοφία του Κιέβου και στη Νέα Μονή της Χίου²⁵, μολοντί οι δύο τελευταίες ανήκουν σε διαφορετικό εικονογραφικό τύπο (εικ. 10).



Αγία Σοφία Θεσσαλονίκης. Γραφική αποκατάσταση (εναλλακτική πρόταση στην περίπτωση που το μεσαίο τμήμα της διακοσμητικής ζώνης είναι το αρχικό)

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

* Το κείμενο αυτό δημοσιεύεται όπως ανακοινώθηκε στο 1^ο Επιστημονικό Συμπόσιο του Δήμου Θεσσαλονίκης, *Χριστιανική Θεσσαλονίκη - Ιστορία, Λατρεία και Τέχνη του Ιερού Ναού της Θεού Σοφίας*, Ιερά Μονή Βλατάδων, 10-12 Οκτωβρίου 1996.

1. Κ. Θεοχαρίδου, *Η αρχιτεκτονική του ναού της Αγίας Σοφίας στην Θεσσαλονίκη*, Αθήνα 1994, όπου και η σχετική με το μνημείο προγενέστερη βιβλιογραφία.

2. Κ. Θεοχαρίδου, «Τα ψηφιδωτά του τρούλλου στην Αγία Σοφία Θεσσαλονίκης», *ΑΔ* 31, 1976, 265-273. Χ. Μπακιρτζής, «Νεώτερες παρατηρήσεις στην κτητορική επιγραφή του τρούλλου της Αγίας Σοφίας Θεσσαλονίκης», *Βυζαντινά* 11, 1982, 167-180.

3. R. Cormack, «The Apse Mosaics of St Sophia at Thessaloniki», *ΔΧΑΕ* I, 1981, 111-135.

4. Γενικά μπορεί να πει κανείς ότι τα γράμματα των δύο επιγραφών παρουσιάζουν μεγαλύτερη συγγένεια με εκείνα που συνοδεύουν την παράσταση της Ανάληψης καθώς και με τα γράμματα της μαρμάρινης επιγραφής από τα τείχη της Θεσσαλονίκης, που χρονολογείται το 904 μ.Χ. (J. - M. Spieser, «Les inscriptions de Thessalonique», *Travaux et Mémoires* 5 (1975), 162-163, πίν. III, εικ. 5-6.

5. Σχετικά με το θέμα αυτό βλ. Spieser, *ό.π.*, 160-161.

6. Α. Παπαδόπουλος-Κεραμέυς, *Varia graeca sacra. Sbornik greckeskich neizdannykh bogoslovskich tekstov IV-XV vekov*, Πετρούπολη 1909 (ανατ. Λειψία 1975). Για τους σεισμούς που έγιναν στη Θεσσαλονίκη βλ. Θεοχαρίδου, (1994), 30-31.

7. Μπακιρτζής, *ό.π.*, 171, σχ. 4, φωτ. 6. Συγκρίνοντας το σχέδιο με τη φωτογραφία παρατηρεί κανείς ότι η ενδιάμεση κεραία του Μ αποδίδεται στο σχέδιο, λανθασμένα, με μαύρες ψηφίδες, ενώ η γραμμή διάκρισης ανάμεσα στην επιγραφή και τον ανθικό διάκοσμο αφήνει το κολοβό Μ προς τα δεξιά. Αντιθέτως, στο σχετικό άρθρο της Θεοχαρίδου, *ΑΔ* 31, 1976, πίν. 62α, η διαχωριστική γραμμή αφήνει την κάθετη κεραία του ίδιου γράμματος προς την αριστερή πλευρά και την ενδιάμεση προς την πλευρά του ανθικού διακόσμου. Επομένως, το συγκεκριμένο επιγραφικό στοιχείο δεν φαίνεται να προβλημάτισε ιδιαίτερα τους δύο ερευνητές που είχαν το προνόμιο να δουν τα ψηφιδωτά από κοντά και να δώσουν πολύτιμες κατά τα άλλα τεχνικές πληροφορίες, λεπτομερείς φωτογραφίες και σχέδια των επιγραφών. Τα απόγραφα που επιμελήθηκε ο Α. Κουντούρας και δημοσιεύονται στο σχετικό άρθρο του Χ. Μπακιρτζή δίνονται στην παρούσα μελέτη ανασχεδιασμένα με τις απαραίτητες διορθώσεις και τις προτεινόμενες αποκαταστάσεις.

Από τη θέση αυτή ευχαριστώ θερμά τη συνάδελφο Γ. Ατζακά για την παραχώρηση μιας έγχρωμης διαφάνειας, η οποία δημοσιεύεται εδώ ασπρόμαυρη, όπου φαίνεται, ακόμη πιο καθαρά, ότι το κολοβό Μ ανήκει στην επιγραφή και όχι στον παράπλευρο ανθικό διάκοσμο.

8. Οι άλλες πλησιέστερες χρονολογίες που θα ταίριαζαν με την τέταρτη ινδικτιώνα και την δεκάδα Μ είναι το έτος 735 (SCMD=6244) και το έτος 1035 (SΦMD=6544). Η πρώτη έρχεται σε αντίθεση με τον τύπο των γραμμάτων της επιγραφής, ενώ η δεύτερη αποκλείεται με βάση τα μεταγενέστερα ψηφιδωτά της Ανάληψης.

9. Η απόδοση καταληκτικού σταυρού με γράμματα είναι εξαιρετικά σπάνια, αλλά γνωστή από επιγραφή της περιοχής Αττικής (N. Μουτσόπουλος, *Συμβολή στη μορφολογία της ελληνικής γραφής, λεύκωμα βυζαντινών και μεταβυζαντινών επιγραφών*, Θεσσαλονίκη 1977, 24, αρ. 57). Στην ίδια επιγραφή η δεκάδα και η μονάδα της χρονολογίας αναπτύσσονται στηληδόν κάτω από την χιλιάδα και την εκατοντάδα. Κάτι ανάλογο, αλλά σε υπέρθεση, είναι πιθανό να συνέβαινε και στην επιγραφή του τρούλλου της Αγίας Σοφίας Θεσσαλονίκης. Στην περίπτωση, όμως, αυτή θα πρέπει να υπήρχε στο τέλος του κειμένου ένας κανονικός σταυρός.

10. Η περίπτωση κατά την οποία η χρονολογία προηγείται του κειμένου είναι σπάνια σε βυ-

ζαντινές επιγραφές αλλά υπαρκτή, όπως για παράδειγμα συμβαίνει στην Επισκοπή της Σκύρου (Μουτσόπουλος, *ό.π.*, 6, αρ. 17).

11. Για την πιθανότητα ύπαρξης επιγραφικού συνόλου κάνει λόγο ο Χ. Μπακιρτζής, *ό.π.*, 179 (επίμετρο). Για την πρώτη ενότητα προτείνουμε την εξής μεταγραφή: [+ Πρῶτον ἐ]πί Παύλου τοῦ ἁγιωτάτου / ἡμῶν ἀρχιεπισκόπου ἐγένε/το σὺν Θεῷ τὸ ἔργον τοῦτο.

12. Η αναφορά σε εκπροσώπους κράτους και εκκλησίας είναι γνωστή στη Θεσσαλονίκη από την επιγραφή των τειχῶν του έτους 904 (Spieser, *ό.π.*).

13. Θεοφ. Χρον. 457.14 κ.ε.

14. Η χρήση του επιθέτου αγιώτατος απαντά σε βυζαντινές επιγραφές, πλην όμως θα πρέπει να εξετάζεται, σε κάθε περίπτωση, εάν αναφέρεται σε πρόσωπα ζώντα ή εάν οι σχετικές εκφράσεις εκφωνούνται δια στόματος τρίτων.

15. Spieser, *ό.π.*, 159, αρ. 9.

16. Η ταύτιση του δωρητή της επιγραφής της Αχειροποιήτου δεν βρίσκει σύμφωνους τους ερευνητές. Σχετικά βλ. Ευτ. Κουρκουτίδου-Νικολαΐδου, *Αχειροποίητος*, Θεσσαλονίκη 1989, 11-12. Βλ. επίσης R.S. Cormack, *BSA* 64, 1969, 51, J.-P. Sodini, *BCH* 100, 1976, 510, Ch. Bakirtzis, «Sur le donateur et la date des mosaïques d' Acheiropoiétos à Thessalonique», *Atti del IX Congresso internazionale di archeologia cristiana*, II, Rome 1978, 37-44 και D. Feissel - J. M. Spieser, «Les inscriptions de Thessalonique (Supplément)», *Travaux et Memoires* 7, 1979, 312, αρ. 6.

17. Spieser, *ό.π.*, 154, αρ. 5.

18. Θεοχαρίδου, *ό.π.* (σημ.1), 30.

19. Στ. Πελεκανίδης, «Bemerkungen zu den Altarmosaiken der Hagia Sophia zu Thessaloniki und die Frage der Datierung der Platytera», *Μελέτες Παλαιοχριστιανικής και Βυζαντινής Αρχαιολογίας*, Θεσσαλονίκη, 1977, 97-107 (*Βυζαντινά* 5, 1973, 31-40).

20. Τα πλέον χαρακτηριστικά και σε όλους γνωστά παραδείγματα είναι η περίπτωση της όρθιας Παναγίας στο ναό της Κοιμήσεως της Θεοτόκου στη Νίκαια και της ένθρονης στην αψίδα της Αγίας Σοφίας στην Κωνσταντινούπολη, όπου τα εικονογραφικά χαρακτηριστικά των δύο τύπων είναι σαφή.

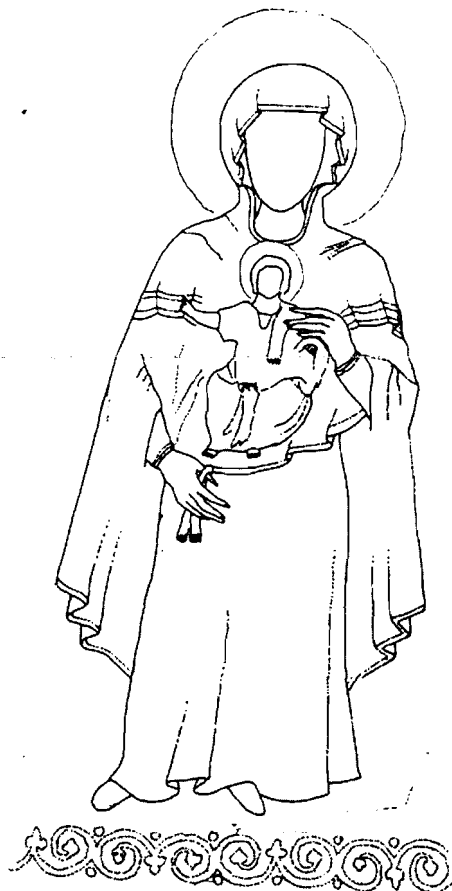
21. Cormack, *ό.π.*, 111-135, όπου ο συγγραφέας θεωρεί ενιαία την εκτέλεση της παράστασης.

22. Για τον τύπο της καθιστής Παναγίας σε θώκο βλ. G. Galavaris, «The Representation on the Virgin and Child on a "Thokos" on Seals of the Constantinopolitan Patriarchs», *ΔΧΑΕ*, περ. Δ, II, 1960-61, 1962, 165 κ.ε.

23. Πελεκανίδης, *ό.π.*, εικ. 1.

24. Οι εργασίες καθαρισμού που γίνονται στα ψηφιδωτά του ιερού (θέρος 1997) ίσως λύσουν το θέμα που σχετίζεται με τις φάσεις της Πλατυτέρας και ενδεχομένως θα ενισχυθεί μία από τις δύο προτεινόμενες γραφικές αποκαταστάσεις οι οποίες διαφέρουν μόνον ως προς τη θέση έδρασης της όρθιας μορφής.

25. Ντ. Μουρίκη, *Τα ψηφιδωτά της Νέας Μονής Χίου*, Αθήνα 1985, 44-45, πίν. 294.



Αφαιρετικό σχέδιο Θεοτόκου δεομένης
(Αγία Σοφία Κιέβου)